

9. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999.
10. Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю.І. Шевчука ; Вст. ст. С.В. Кульчицького. Київ : Либідь, 1991. 512 с.
11. Моска Г. Правящий класс. *Социс.* 1994. № 10. С. 187–198.

ПИЛИПИШИН П. Б.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри теорії та історії
держави і права
(Хмельницький університет управління
та права імені Леоніда Юзькова)

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.4.3>

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ ВИТОКІВ ІНДИВІДУАЛІЗМУ В АНТИЧНІЙ КЛАСИЦІ

У науковій публікації досліджується класичний період античної філософії права, представлений трьома відомими філософами: Сократом, Платоном та Аристотелем. Фактично ці філософи є представниками різних філософсько-правових поглядів на індивідуалізм. Цей період у античній філософії права характеризується діаметральною протилежністю, адже по один бік стоять філософи, які намагаються відстояти автономію індивіда, а по інший бік – Платон з ідеями ідеальної держави й абсолютного підкорення індивіда державі.

Акцентується увага на тому, що філософсько-правові погляди Платона заперечували будь-яку особисту автономію, оскільки філософ був пропагандистом державних інтересів, визнавав перевагу суспільного над індивідуальним. Платон не визнавав особистість, її свободу та потреби, все це, він вважав, може зашкодити державі. Люди мають бути у всьому однакові, рівні, підпорядковуватися однаковим правилам, однаково мислити та відчувати.

Виявлено, що Сократ – найбільш відомий античний представник індивідуалізму, антропоцентризму, гуманізму. Його філософема стала новим варіантом буття, де індивід – це суб'єкт свідомого мислення, який живе в пошуках власного сенсу через розкриття внутрішнього світу. Філософсько-правові ідеї Сократа стали основою та поштовхом до самопізнання, самовдосконалення. Сократ був переконаний, що правильне мислення, вибір цінностей залежить від знань, які є основою законотворчої поведінки. Мислитель стверджував, що людина розумна є людиною моральною.

Формулюється висновок про те, що філософсько-правові погляди Аристотеля слід вважати «золотою серединою» у дуалізмі індивідуалізм / колективізм. Філософ визнавав, що людині природно турбуватися про особисте, але вона повинна пам'ятати, що є частиною суспільства. Важливою тезою філософії цього мислителя є твердження про те, що критерієм оцінки закону є міра його сприяння реалізації справжньої природи людини.

Ключові слова: *індивід, особистість, індивідуалізм, індивідуальність, антропоцентризм, людиноцентризм, Античність, Сократ, Платон, Аристотель.*

Pylypyshyn P. B. Philosophical and legal reflection of individualism origins in antique classics

The scientific publication examines classical period of antique legal philosophy which is represented by three famous philosophers: Socrates, Plato, and Aristotle. In fact, these prominent philosophers represent different philosophical and legal views on individualism. This period in antique philosophy is characterized by the diametrically opposite, since, on one side there are philosophers who were trying to defend autonomy of an individual, and, on the other side, there is Plato with concepts of ideal state and absolute subjection of an individual to the state.

It is emphasized that Plato's philosophical and legal views represented the denial of any personal autonomy, since the philosopher was the agitator of state interests, and acknowledged domination of social over individual. Plato did not recognize the individual, his freedom and needs, as he considered that these things can damage the state. People must be all alike and equal, they have to obey the same rules, to think and feel the same way.

It has been revealed that Socrates was the most famous antique representative of individualism, anthropocentrism, humanism. His thesis became a new version of being, where an individual was a subject of conscious thinking, who lived in search of his own meaning through revealing his inner world. Philosophical and legal ideas of Socrates became the basis and gave an impetus to self-cognition, self-perfection. Socrates was convinced that proper thinking, choice of values depends upon the knowledge, which was the basis for law-abiding behavior. The thinker stated that an intelligent human was a moral human.

It was concluded that philosophical and legal views of Aristotle should be considered as golden mean in duality individualism / collectivism. On one hand, the philosopher recognized that it was inherent to human's to take care about personal, but, at the same time, a person had to remember that he was a part of a whole. An important philosophical thesis of this thinker is statement that law evaluation criterion is its promotion measure to realization of a real human nature.

Key words: *individual, personality, individualism, individuality, anthropocentrism, human-centrism, Antiquity, Socrates, Plato, Aristotle.*

Вступ. Історія індивідуалізму у філософії права – це історія емансипації людини, яка ділиться на періоди. Наш філософсько-правовий пошук перших ідей індивідуалізму в Античний період не є запереченням того, що колективізм у цей період був основою будь-якого політико-правового явища. Такі обставини є очевидними, оскільки тоді панував релігійно-правовий, себто божественний світовий порядок. Тому розгляд античного світогляду – це лише філософсько-правова рефлексія витоків індивідуалізму, яка свідчить про розвиток людини загалом, а такий розвиток відбувався, адже кожен наступний історичний період – це результат попередніх історичних надбань людства, котрий базується на самоусвідомленні людиною себе. У цьому контексті вважаємо за доцільне звернути увагу на класичну філософію Античності, представниками якої є Сократ, Платон, Аристотель. Саме їхня філософська спадщина найбільш повно виражає досягнення античної класики, в т. ч. в дослідженні проблеми сутності людини у філософії права.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблеми доктринального визначення поняття законодавчого процесу.

Результати дослідження. У цей період у філософсько-правовій традиції досить виразно виявляються два діаметрально протилежні підходи до розуміння й оцінки античної класики. Представником першого підходу є Платон, котрий фактично ототожнив будь-який прояв особистої автономії зі злочинним егоїзмом, спрямованим проти блага і єдності сус-

пільного цілого. Представниками другого підходу є кініки, а згодом і стоїки, епікурійці, які відстоювали визнання особистої автономії індивіда, його права на самостійне визначення власної долі [1, с. 15–16].

Емпіричні, логіко-софістичні, індивідуалістичні форми ранньогрецької філософської думки лежать у площині антропоцентризму як принципової підстави античної культури. У філософії Стародавньої Греції індивідуалізм є співвідношенням різних філософсько-правових форм античного гуманізму й антропоцентризму як базового світоглядного принципу античності. Своєрідним розвитком античної філософсько-антропологічної думки індивідуалістичного напрямку є філософський образ людини у вченні Сократа, який відкриває новий погляд на людину не лише як на індивіда взагалі, а і як на суб'єкта свідомого мислення. Логіка, етика, вбудовані особистістю в інтелектуальний дискурс, далі вбудовані в буття – така філософема побудови нового варіанту онтології, де живе буття індивідуальної особистісної свідомості в пошуках власного сенсу. [2, с. 39–40]

Творчість Сократа є цінною для індивідуалізму, тому що пробудила і виробила у древніх греків потребу, волю до самопізнання і самовдосконалення, до внутрішньої стійкості, спираючись на об'єктивне духовне і матеріальне конкретне. Ідеї Сократа про цінність людини, її свободи входили у свідомість і волю людей, у їхню кров і плоть, передавалися іншим людям, розширюючи, таким чином, їхню свідомість [3, с. 23]. Здебільшого всі дослідники античної культури визнають той факт, що в античній філософії поворот до антропологічної теми здійснив Сократ, якого називають родоначальником філософії людини, її первинною версією. Спершу софісти здійснюють спробу перенесення філософсько-правових інтересів із виміру пізнання природи та навколишнього світу на людину, а згодом Сократ йде в цьому напрямку значно далі – у центр своїх філософських роздумів ставить проблему суб'єкта, людини. Індивідуалізм Сократа проявляється через розуміння людини як істоти моральної. Мораль у мислителя зливається зі знанням, адже справжня моральність – це знання того, що є благо і прекрасне, що є корисним для людини, що допомагає їй досягти блаженства і життєвого щастя. Своєрідним розвитком античної філософсько-індивідуалістичної думки є «моральний» інтелектуалізм Сократа, який позначає нову характеристику людського мислення. Онтологічний статус мають мораль, благо як загальне, однак все це мертве і позбавлене статусу реального існування без індивідуального буття, особистісної екзистенції, у просторі якої дискурси суспільного розуму: логічний, філософський, моральний. Логіка, етика, вбудовані особистістю в інтелектуальний дискурс, далі вбудовані в буття – така філософема побудови нового варіанту онтології, де живе буття індивідуальної особистісної свідомості в пошуках власного сенсу. [2, с. 39–40].

Сократ, вимагаючи раціонального переосмислення моральних і правових традицій, одночасно виступав за повагу до них, оскільки у їх підпорядкуванні полягає справедливість. Підкорятися встановленим законам, вважав Сократ, – обов'язок кожної людини, яка повинна знати їхній сенс і необхідність. За вченням Сократа, закони визначають ставлення людини як до людей, так і до богів. Підпорядкування законам дає можливість людям користуватися загальною довірою й уникати покарання [4, с. 41–42]. Як вважав Сократ, підкорятися слід не тільки писаним, але і неписаним законам, які встановлюються не людьми, а богами. Тому є вищі закони, такі як: шанування богів і батьків, подяка своїм благодійникам. Від цих законів (по суті – релігійно-моральних норм), на відміну від законів писаних, сховатися не можна, наприклад, втечею або застосувавши силу. Однак і вони, як і закони писані, людські, зміцнюють порядок у полісоному житті, а їх дотримання диктується тією ж самою розумною полісною справедливістю, яка повинна бути добровільно схвалена самими громадянами [5].

Сократ критикував софістів за їхню модель закону як людського винаходу, водночас його індивідуалізм у праві простежується в іншому. Так, Сократ посилався на «неписані закони», створені богами для всіх людей, і боги карають людей за порушення цих законів, однак він розумів право як втілення справедливості. Саме у розумінні справедливості як вираження людських, гуманістичних, а не космічних рис полягає індивідуалізм Сократа. Сократ наголошував на значенні знання як для втілення справедливості в реальному житті

людей, так і для її розуміння. «Якщо справедливість – це чеснота, яка практично породжує право, – вважав Сократ, – то міра справедливості права залежить від наших знань про справедливість». Згідно із Сократом знання є сукупністю чотирьох складників: екзистенційного знання (знання про те, що існує насправді; нормативне знання про те, що має бути); знання як переконання, якого дотримується людина; регулятивного знання, якому мусить людина підкорятися і якому повинна відповідати [6, с. 92]. Сократ у своїй філософії ставить за мету самопізнання людиною самої себе, тому стверджував, що «мислення людини і всезагальний божественний розум мають ту ж саму сутність. Тому людина повинна осягнути сама себе» [7, с. 15]. Сократ думав так: «Існування об'єктивно-загальних моральних і правових норм вимагає від людини їх знання <...> знання – це шлях до моральної поведінки, а незнання – шлях до пороків і злочинів» [8, с. 2]. Розглядаючи знання як основу законслухняної поведінки, Сократ тим самим індивідуалізує цю поведінку.

І писані, і неписані закони мають спільне джерело – справедливість, де справедливість – критерій законності. Саме в сократівському вченні про відмінність «писаних» і «неписаних» законів можна бачити одну з перших спроб в історії філософсько-правової думки обґрунтувати відмінність того, що пізніше назвуть природним і позитивним правом [4, с. 41–42].

Сократ звертає увагу на індивідуалізм через розкриття внутрішнього, духовного начала, яке виявляється досконалішим від тіла, безсмертним і забезпечує людині індивідуальність, неповторність. У філософії Сократа, як і в багатьох інших тогочасних філософів, пізнання та самопізнання людини є результатом апатії, атараксії, втечі від світу, страждань і хвилювань, зосередження власної ірраціональної суті [9, с. 15]. Для Сократа завданням філософії є дослідження етико-пізнавальної сфери людського життя і діяльності через пізнання людиною самої себе і своїх справ, визначення програми та цілі своєї діяльності, ясне усвідомлення того, що є добро і зло, прекрасне і потворне, істина й омана. Лише на шляху проникнення у своє «Я», у свій внутрішній світ, як переконує древній філософ, можливі самовдосконалення, правильний вибір цінностей, відповідний їм благий образ мислення і дії [2, с. 39].

Сократ, відкривши у людині розум, виступив проти залежності людини від зовнішніх обставин і стверджував, що людині не потрібно підпорядковуватися суспільним нормам і законам, оскільки існує внутрішній закон, який вивисує людину над власною обмеженістю, стимулює думати і, таким чином, долучатися до всезагального духовного начала. Згідно з Сократом активна діяльність і праця над собою, які підкоряються розуму, можуть привести людину до Бога та забезпечити людині можливість піднятися над обмеженою людською природою, виконавши свою місію [10, с. 44–48].

Водночас З.В. Шевченко критикує філософію індивідуалізму Сократа, зазначаючи, що людина в ній розглядається неправомірно однобічно: вона не виступає мотиватором власних, особливо поганих вчинків. За твердженням цієї дослідниці, Сократ виправдовував «погану» природу людини, вважаючи, що її душа є завжди «добра, а тому зняв одну з необхідних умов істинного індивідуалізму – відповідальність за власні вчинки» [11, с. 11–12].

Сократ висунув ряд ідей, які надалі розвинулися у Платона, Аристотеля і багатьох інших послідовників. Серед них виділяють такі тези: наука про людину – це головна з наук (а не натурфілософія, як думали до нього); людина повинна бути доброчесною через освіту, насамперед – за допомогою самопізнання і самовиховання [12, с. 18]. Сократ своїм політико-правовим вченням дав поштовх до безпосереднього або опосередкованого розвитку античної, а потім і європейської думки у сфері політики, держави і права. Але передусім воно виявляється у творчості Платона – учня Сократа, який створив образ свого вчителя і передав нащадкам його філософсько-правові ідеї [5].

Платон є наступним мислителем цього етапу античності. Однак він є прикладом, швидше за все, антиіндивідуалізму. Так, Платон у власній концепції не визнавав ані саму особистість, ані її свободу, ані її потреби, оскільки вважав, що різноманітна діяльність і взаємний обмін спеціальними вміннями чинять державі величезну шкоду та вважаються найвищим злочином. У філософсько-правових поглядах Платона держава і суспільство – це єдине

ціле, а людина, її щастя, свобода та навіть моральна досконалість повинні приноситися в жертву державі. Платон намагається позбавитися індивідуалізму, індивідуального потенціалу, уніфікувати суспільні відносини й на чуттєвому, емоційному рівні, де люди повинні не тільки жити за однаковими правилами та заради однієї загальної мети, але й однаково мислити та відчувати [13, с. 226, 608]. Отже, не можна стверджувати, що Платон не вбачав в людині індивіда, адже він визнавав, що людина має душу. Але, на думку мислителя, будь-яка індивідуальність, вільний прояв – це прояв пристрасті, бажання і схильності, задоволення егоїстичного в людині. І тільки владна регламентація її поведінки державою здатна сформувати суспільство, засноване на розумних засадах [14, с. 18]. Отже, Платон визнавав індивідуальність, однак характеризував її як щось погане, вияв негативного.

Платон у своєму ідеальному суспільстві, зразковій державі не вбачав місця для громадянина та свободи, яка би свідчила про його індивідуальність. Натомість Аристотель намагається свободу зберегти, однак у його філософії свобода притаманна лише вільним громадянам [15, с. 26]. Якщо Платон у своєму політико-правовому вченні рухається від нормативного образу людини до соціальної емпірії, то Аристотель, навпаки, бажає побудувати правову систему, яка була б емпірично зорієнтованою. У рамках концепції індивідуального людського розвитку, за Аристотелем, звичка та звичай є природними засобами морального виховання. Приписи, закріплені в законі, є справедливими та формують другу натуру людини через її постійне вправління в добродесних вчинках [16, с. 116–117].

На відміну від Платона, в аристотелівській філософії права простежується прихильність до індивідуалізму. Так, мислитель, по-перше, визнає перевагу особистих інтересів над суспільними, по-друге, не заперечує приватну власність як необхідну умову індивідуалізму, по-третє, любити себе і турбуватися за особисте – це нормально та природно, по-четверте, за Аристотелем «держава – це спілкування вільних людей» і по-п'яте, «найкращим державним устроєм слід визнавати такий, за якого будь-яка людина щаслива та живе у добробуті». [17, с. 105, 221, 222, 61, 64] Таким державним устроєм, на думку мислителя, є демократичний, який здавався йому здатним найбільш повно врахувати і реалізувати інтереси вільних громадян тодішньої Греції. Саме рабовласницька демократія уявлялася Аристотелю здатною найкращим чином індивідуалізувати людину як найвищу цінність [3, с. 29].

Для Аристотеля неписане право – це звичаєве право, яке має інше значення, бо – це «природне» право, що є головним незалежно від визнання чи невизнання його конкретною державою. Закон сам, виробляючи певні звички у людей, ніби створює звичаї. Неписане право, встановлене природою, є основою чинного в державі, встановленого законом права. Аристотель, намагаючись підняти моральний авторитет чинного права, оголошує його деякою конкретизацією природного права. У свою чергу, право філософ зближує зі справедливістю [18, с. 34]. Право є справедливим, як вважає Аристотель, за умов, коли дає можливість реалізуватися людській природі. У разі, коли закон не може забезпечити належний розвиток природних здібностей людини, його слід удосконалити. Отже, закон може оцінюватися через міру його сприяння реалізації справжньої природи людини, оскільки за своєю природою людина є суспільною, справедливою і розумною істотою. Тим самим мислитель підкреслює значення людини у цей період розвитку філософсько-правової думки [19, с. 78].

Щодо правових поглядів Аристотеля і місця в ньому індивіда, то розглянемо думку Л.Л. Леонової: «У його політико-правовій концепції природне право амбівалентне. Сутністю, метою права за Аристотелем виступає принцип загального блага, а саме соціально-політичне життя визначене природою індивідів. Природа – це синтез, це гармонія того, що Аристотель називає «природною схильністю до спілкування» і «природної любові до себе». Для реалізації сутнісної природи людини виникає держава. Аристотель вводить термін «самовдоволення (автаркійного) існування. Призначення позитивного права, розподіл справедливості в соціумі: квотний розподіл благ і статусів («геометрична справедливість»), повна формальна рівність громадян («арифметична справедливість»). Концептуальна інтерпретація природного права орієнтована в Аристотеля на натуралістичний і антропологічний його аспекти» [20, с. 45].

Аристотель наголошує на тому, що доля людини залежить від неї самої, що суспільне ціле не може бути щасливим, якщо його частини є нещасливими. Великий мислитель вказує, що «притаманне кожному почуття любові до самого себе не випадкове, а укорінене в нас самою природою. Щоправда, егоїзм справедливо засуджується, але він полягає не в любові до самого себе, а у більшій, ніж належить, мірі цієї любові» [21, с. 410–412].

Вагомість філософсько-правових поглядів Аристотеля полягає в тому, що він реалістично поглянув на природу людини та визначив її зміст життя виходячи з розуміння вищого блага як кінцевої цілі всіх приватних прагнень громадян [22, с. 19]. Подібну рефлексію науковці зауважують вже у філософії кініків, які стверджували, що життєвий досвід індивіда є вагомим, оскільки лише індивід може спертися лише на самого себе. Діоген як представник цієї філософії закликав «блукати по всій землі під відкритим небом вільною людиною, що не боїться ніяких, навіть наймогутніших володарів», тобто бути вільним і незалежним. Діоген вимагав надати кожному право жити, як він захоче [23, с. 237, 219]. Як вважали кініки, основою особистої гідності людини є сила індивідуального духу, внутрішній стрижень до критичного ставлення будь-якого авторитету, здатність до перенесення труднощів, незалежного існування, самодостатності, а не безумовне виконання вимог традицій, закону чи моралі, наявність багатства чи знатності походження [1, с. 42].

Висновки. Отже, зазначений етап в античній філософії права характеризується діагностичною протилежністю, адже по один бік стоять філософи, які намагаються відстояти автономію індивіда, а по інший бік – Платон з ідеями ідеальної держави й абсолютного підкорення індивіда державі. Платон не визнавав особистість, її свободу та потреби. Щастя, свобода, досконалість – все це не має значення, цим людиною повинна жертвувати заради держави. Люди мають бути у всьому однакові, рівні, підпорядковуватися однаковим правилам, однаково мислити та відчувати.

Натомість Сократ та Аристотель, у своїх філософсько-правових вченнях продовжують розглядати дуалізм права та місце індивіда в ньому. Так, обидва філософи розуміли людину як суб'єкта свідомого мислення, який повинен знати сенс і необхідність законів. Обґрунтувавши відмінність між позитивним і природним правом, ці мислителі стверджували, що право – це і є справедливість, тому обов'язок кожної людини – підкорятися законові. Таке підкорення буде можливим лише тоді, коли суть права людина збагне власним розумом. Тому так важливо, щоб людина могла самовдосконалюватися, адже тільки знання здатні бути критерієм до вибору моральних цінностей. Отже, людина розумна є людиною моральною.

Відомий мислитель Аристотель певною мірою є прихильником індивідуалістичних ідей, адже він визнає перевагу особистісних інтересів над суспільними, не заперечує приватну власність, відстоює щастя людей, вважає, що для людини турбуватися за особисте – це нормально, а її доля залежить тільки від неї самої. Важливою тезою філософії цього мислителя є твердження про те, що критерієм оцінки закону є міра його сприяння реалізації справжньої природи людини.

Найбільш вагомий внесок у розвиток ідей індивідуалізму здійснив Сократ, який розглядав людину як суб'єкт свідомого мислення. Саме Сократ не тільки відкрив у філософії індивідуалізм, але і здійснив поворот всієї історії до антропологічної теми, обґрунтувавши індивідуальне буття. Індивідуалізм Сократа проявляється через розуміння людини як істоти моральної, мислячої, здатної розділити прекрасне та потворне, зло і добро, істину та неправду тощо. Правильний вибір цінностей формує образ мислення, дає поштовх до самовдосконалення та пізнання людиною самої себе, – так вважає відомий мислитель.

Список використаних джерел:

1. Корх О.М. Проблема індивідуалізму (історико-філософський аналіз) : дис. ... докт. філос. наук : 09.00.05 ; Дніпропетровський національний ун-т. Донецьк, 2002. 397 с.
2. Федорова Т.Д. Гуманизм как философское самообоснование человека : дисс. ... докт. филос. наук : 09.00.01. Саратов, 2002. 354 с.

3. Шаповалов В.П. Проблема генезиса человеческой свободы (Философско-методологические аспекты) : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Владивосток, 2003. 196 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. Кн. 2. Санкт-Петербург : Наука, 1994. 423 с.
5. Луковская Д.И. Политико-правовые учения эпохи античной классики (V–IV вв. до н.э.): Сократ. *История государства и права*. 2008. № 14. URL: <http://center-bereg.ru/12615.html>.
6. Кузнецов В.І. *Філософія права*. Історія та сучасність : навчальний посібник. Київ : ВД «Стилос», ПЦ «Фоліант», 2003. 382 с.
7. История философии права. Санкт-Петербург : Юридический институт, СПб университет МВД России, 1998. 640с.
8. *Філософія права* : навчальний посібник / О.Г. Данільян, Л.Д. Байрачна, С.І. Максимов та ін., за заг. ред. О.Г. Данільяна. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 272 с.
9. Морська Н.Л. Ірраціональне пізнання в філософській думці України : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2003. 20 с.
10. Кириленко Г.Г., Шевцов Е.В. Философия. Москва : Филологическое общество «Слово», Изд-во «АСТ», 1999. 672 с.
11. Шевченко З.В. Індуїдуалізм як складова розвитку демократії : дис. ... канд. юрид. наук : 09.00.03. Київ, 2005. 228 с.
12. Верховодов Е.В. Генезис теории естественного права в Западной Европе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Нижний Новгород, 2001. 185 с.
13. Платон. Сочинения : в 3 т. / пер с древнегреч. Москва : Мысль, 1971. Т. 3. 687 с.
14. Рыбаков М.Д. Свобода личности в правовой политике государства : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Державина]. Тамбов, 2009. 191 с.
15. Трошкин Е.И. История социологии : учебное пособие. Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2006. 200 с.
16. Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 576 с.
17. Аристотель. Политика. Афинская политика / предисл. Е.И. Темнова. Москва : Мысль, 1997. 458 с.
18. Рассолов М.М. История политических и правовых учений : учебное пособие. Москва : ЮНИТИ-ДАНА. 271 с.
19. Сливка С.С. Природне та надприродне право : у 3 ч. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. Київ : Атака, 2005. 224 с.
20. Леонова Л.Л. Философия права: к становлению новой концептуальной парадигмы. Новосибирск : Новосиб. гос. акад. вод. трансп., 1998. 189 с.
21. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.
22. Борзенко И.М., Кувакин В.А., Кудишина А.А. Человечность человека: основы современного гуманизма : учебное пособие / под ред. А.Г. Круглова, В.А. Кувакина. Москва : Рос. гуманист. общ-во, 2005. 390 с.
23. Антология кинизма: Фрагменты сочинений кинических мыслителей. Москва : Наука, 1984. 398 с.

